

ОМУРОВА Ж.О., МАМАТАСАН ЖОРО

Ж. Баласагын атындагы КУУ

ОМУРОВА Ж., МАМАТАСАН ЖОРО

КНУ имени Ж. Баласагына

OMUROVA J.O., MAMATASAN ZHORO

KNU named after J. Balasagyn

**ХЭЙЛУНЦЗЯН КЫРГЫЗДАРЫН ИЗИЛДӨНҮН МАСЕЛЕЛЕРИ
ЖАНА АЛАРДЫН БҮГҮНКҮ КҮНДӨГҮ АБАЛЫ**

**ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ КЫРГЫЗОВ ХЭЙЛУНЦЗЯНА
И ИХ СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ**

**PROBLEMS OF RESEARCH OF THE KYRGYZ PEOPLE OF HEILONGJIANG
AND THEIR CURRENT STATE**

Кыскача мүнөздөмө: Түркологияда, анын ичинде кыргыз таануу илиминде Хэйлунцзян кыргыздары деген аталыш менен белгилүү болгон этникалык топ бар. Азыркы мезгилде аталган этникалык топтун көпчүлүк өкүлдөрү Кытай Эл Республикасынын түндүк-чыгышындагы Чичихар шаарына караштуу Фуйү ооданын байырлашкан. Көп убактан бери Хэйлунцзяндын (Фуйү) кыргыздары ар кандай окумуштуулардын жана изилдөөчүлөрдүн көңүлүн буруп келүүдө. Макалада Хэйлунцзян кыргыздарынын азыркы турган жерине көчүп келиши жана учурдагы абалы жөнүндө жазылган.

Аннотация: В тюркологии, в том числе и в кыргызсковедении, существует этническая группа, известная как хэйлунцзянские киргизы. В настоящее время большинство представителей этой этнической группы проживает в уезде Фуюй, входящем в состав города Цицикар на северо-востоке Китайской Народной Республики. Киргизы Хэйлунцзяна (Фуюй) издавна привлекали внимание различных ученых и исследователей. В статье описывается история переселения кыргызов провинции Хэйлунцзян к месту их нынешнего проживания и их современное состояние.

Abstract: In Turkology and Kyrgyz studies in general, there is an ethnic group known as the Heilongjiang Kyrgyz. Currently, most of the representatives of this ethnic group live in Fuyu County, which is part of the city of Qiqihar in the northeast of the People's Republic of China. The Heilongjiang (Fuyu) Kyrgyz have long attracted the attention of various scientists and researchers. The article describes the history of the migration of the Kyrgyz of Heilongjiang Province to their current place of residence and their current status.

Негизги сөздөр: Хэйлунцзян кыргыздары; Кытай; тарыхы; Нынжян дарыясы; этностук топ.

Ключевые слова: кыргызы Хэйлунцзяна; Китай; история; река Нинцзян; этническая группа.

Keywords: Kyrgyz Heilongjiang; China; history; Ningjiang River; ethnic group.

Түркологияда, анын ичинде кыргыз таануу илиминде Хэйлунцзян (Хэйлунцзян) кыргыздары деген аталыш менен белгилүү болуп, көптөгөн изилдөөчүлөрдүн көңүлүн бурган этникалык топ бар. Бул кыргыздар Кытай Эл Республикасынын Фуйү уезди Хэйлунцзян провинциянын баш калаасы Харбиндин түндүк-батыш тарабында 300 км аралыкта, Неньцзян дарыясынын ортоңку бөлүгүнүн сол жээгинде жайланышкан. Чыгыш тараптан – И-ань уезди менен, түштүктөн – Линьдянь уезди жана Цицикар шаары менен чектелет; батыш тараптан – Цицикар шаарынын чет жакаларынан жана Ганьнань уездинен дарыя аркылуу бөлүнүп турат; түндүктөн – Нэхэ уезди менен чектешет. Түндүктөн түштүктү карай 74,4 км, чыгыштан батышты карай 74 км созулат, жалпы аянты – 4026 км² [1].

Азыркы мезгилде Хэйлунцзяндын (Фуйү) кыргыздары көптөгөн окумуштуулардын жана изилдөөчүлөрдүн көңүлүн чордонунда болуп изилденип жатат. Айрым окумуштуулар Фуйү кыргыздары деп да атап жүрүшөт, биз бул жерде шарттуу түрдө Хэйлунцзян кыргыздары деп атоону туура көрдүк. Анткени, Фуйү Кытайда бир оодандын (уезд) гана атылышы болсо, Хэйлунцзян бүтүндөй бир провинциянын аталышы, ал жактагы кыргыздар бир гана Фуйү ооданына эмес, Хэйлунцзян провинциясынын Фуйү ооданынан башка аймактарына да чачыранды жайгашкан. Ошондуктан Хэйлунцзян кыргыздары деп атоо ылайык экенин билдиребиз.

Хэйлунцзян кыргыздарынын көчүп келиши тууралуу бир топ маалыматтар бар. Цин династиясынын Юнчжэн жана Цяньлун императорлорунун башкаруу мезгилдеринде кыргыздардын бир тобу ал кездеги Цин бийлиги тарабынан Хэйлунцзян жергесине көчүрүлүп келген, алардын кээ бирилери сегиз туу кошуундарында дайындалган, кээ бирилери өкмөттүк аскерлерге кул катары кызмат өтөгөн. 1911-жылы Цин династиясы кулаганга чейин башаламан иретте жайгашкандыктан, ошондой эле монгол жана башка этникалык топтор менен узак мезгил жуурулушуп, чогуу жашашкандыктан,

алардын аралаш жашаган этникалык курамын тышкы дүйнө жакшы түшүнгөн эмес.

1940-жылы Жапония Кытайдын түндүк-чыгышын басып алган (окупациялаган) учурда “Син Ань провинциясынын Сыменг (төрт монгол) кошуунунун (туусунун) жайгашкан аймагы жөнүндөгү докладда” бул аймактын территориясында кыргыздар сегиз түтүн, жалпы саны 49 адам, баштапкы жашаган жери Лунцзян аймагы экендиги жазылат. 1943-жылы Тамура аттуу жапониялык адам дагы башка эки жапон окумуштуу - Вада Киёши жана Шимада Ёшими менен түндүк-чыгыштагы монгол урууларын изилдеп жатып Фуйү уездинин Уцзяцзы кыштагында жашаган кыргыздарды байкашат жана алар тууралуу «Чичихар гезитинде» макала жарыялашат. 1944-жылы жапониялык окумуштуу Масато Нарахара атайын Фуйү уездинин Уцзяцзы кыштагына кыргыздар тууралуу сурамжылоо-изилдөө иштерин жүргүзүү үчүн барат. Ал изилдөөсүнүн жыйынтыгында “Кыргыздар тууралуу изилдөө” аттуу макаласын жарыялайт [2]. Аталган макалыны кийинчерээк окумуштуу Ао Лычи кытай тилине которуп жарыялаган [3].

Масато Нарахара сурамжылоо изилдөөсүндө төмөнкүчө билдирет: “Батыш монгол (ойрот) урууларынан бири болгон Икэминань кошуунунун (туусунун) эли Синьцзяндан жер которуп келишкен. Цяньлундун башкаруусунун жыйырманчы жылында Жунгар уруусунун башкаруучусу Амурсана козголоң кылып жаткан учурда торгоут уруусунун башчысы Басан Илиде Цинге баш ийет, Цин армиясына жол көрсөтүүдө ийгиликтүү кызмат көрсөтүп, алардын алкышына арзыйт. Ага Цин император сарайы тарабынан Футогун наамы ыйгарылат. Кийинчерээк (Басан) Хулун-Буир Солон аймагына көчүп келип жашоо үчүн Цин сарайынан өтүнөт, көп өтпөй алардын бир бөлүгү азыркы Икэминань аймагына келип жашап калышкан. Алар менен баштапкы жашаган аймагында бирге жашаган кыргыздар, балким, чогуу бул жерлерге көчүп келип жашап калышкан”[4] деген пикирлер кездешет.

Хыйлунцзян кыргыздарынын көчүп келиши жөнүндөгү изилдөөлөрдүн бараандууларына кайрыла турган болсок, Ян Чжицзюнь, Ю Сюэбин катарлуулар жагынан “Хейлунцзян этностор жыйнагынын” 1992-жылы жарык көргөн 3-санында жарыяланган “Нынжян дарыясынын алабындагы кыргыз улутунун келип чыгышы боюнча изилдөөлөр” аттуу макалада бир кыйла кенен баяндалган. Макала 3 кичи темага бөлүнүп, төмөнкүдөй аталыштарга ээ болгон: биринчи, “Кыргыз улутунун Нынжян өрөөнүнө көчүп келиши тууралуу уламыштар жана себептери”; экинчи, “Нынжян дарыясын бойлой жайгашкан кыргыздар Алтай жана Хангай (Каңгай) тоолорунан келишкен”; үчүнчү, “Нынжян өрөөнүндөгү кыргыздар хакастардан келип чыккан” [5]. Фуйү ооданындагы кыргыздардын уламыштары, дини, элдик ырлары, үрп-адаттары, үй-бүлөлүк теги жана башка ушул сыяктуу ар тараптуу эл арасында жүргүзүлгөн изилдөө материалдарына таянуу менен жүргүзүлгөн.

Мындан сырткары тиешелүү адабияттар жана тарыхый булактардын, антропология, социология, фольклор, лингвистика илимдеринин көз карашынын жардамында Нынжян дарыясын бойлой жердеген кыргыздардын бул аймакка көчүп келүү себептери, баштапкы мекендеген жерлери жана улут катары келип чыгуусу салыштырмалуу системалуу түрдө иликтенген. Изилдөөнүн натыйжасында кыргыздардын Нынжян аймагына көчүп келүүсүнүн 3 себеби бар экени айтылган:

❖ биринчиси, кыргыздар жунгарлардын Цин династиясына каршы күрөшүнө катышкан, ушундай жол менен козголоңчу катары туткундалып Кытайдын түндүк-чыгышына жөнөтүлгөн;

❖ экинчи себеп, кыргыздар эр жүрөк, тайманбас эл катары эсептелип, Цин династиясы тарабынан Кытайдын түндүк-чыгышына көчүрүлгөн;

❖ үчүнчүсү, Цин династиясы жунгарлардын таасирин алсыратуу үчүн, улуттук бөлүп-жаруу саясатын жүргүзгөн.

Мында кыргыздардын баштапкы мекени катары “Енисей дарыясынын бойлору

же Тянь-Шань өрөөнү эмес, Алтай жана Хангай (Каңгай) тоолорунун чөлкөмдөрү көрсөтүлөт”. Ал эми этникалык теги (улут катары калыптанышы) боюнча Нынжян дарыясын бойлой жашаган кыргыздар хакастар менен бир эле улуттун эки башка бөлүгү болуп, бул топ кыргыздар хакастардан бөлүнүп чыккан” [5] – деген кыскача жыйынтык чыгарылган.

Ал эми кытай окумуштуусу Ху Чженьхуанын изилдөөсүндө “Хэйлунцзян провинциясындагы Фуюй кыргыздары менен Синьцзян кыргыздарын салыштырып карасак, тил жагынан болобу, үрп-адат жагынан болобу, өзүнө тиешелүү өзгөчүлүктөрү бар. Тилин же үрп-адаттарын, каада-салттарын алып көрсөк, хакастарга бир аз жакындашып кетет. Хакастар (кытайча «сяцзясы») чындыгында байыркы кыргыздардын тукуму, Россияда 71 миңден ашуун хакас бар, Алтай тоо кыркаларына жакын Красноярск дубанындагы Хакасия автономдук округда отурукташкан. Хакас тили «s» жана «sh» эки диалектик топко бөлүнөт да, байыркы кыргыздардын кээ бир өзгөчүлүктөрүн сактап калган”. Биздин түшүнүгүбүздө Фуйү кыргыздары Тянь-Шань, Памир кыркаларында болуп көргөн эмес, түз гана Алтай, Канай тоолорунда жашаган кыргыздардын тукуму. Муну Кыргыз көлү ж.б.у.с. жер аттары далилдеп турат дейт [1]. Жогоруда жазылган макалаларда жазылган ар кандай ой пикилер бир топ[6], салыштырмалуу изилдөө биздин илимий ишибиздин негизги максаты болууда.

Хэйлунцзян кыргыздарынын учурдагы абалы. Хыйлунцзян кыргыздары кылымдардан бери Кытайдын түндүк чыгышын байырлап келишет. 2021-жылдагы статистикалык маалыматка ылайык, Кытайдагы кыргыздардын саны 204 миң деп эсептелген. Анын ичинде Хыйлунцзян кыргыздары 1186 адамды түзөт [7]. Хыйлунцзян кыргыздары бул жерде эң мурда байырлаган аймактарынын бири – Чижязы кыштагы. Аталган кыштак 1928-жылы негизделген. Кыштак боюнча 128 түтүн, 424 адам бар. Алар кыргыз, монгол, дагур ж.б. алты этностук топтордон турат. Мында кыргыздардын саны 156 адам [7].

Улуттун эң башкы өзгөчөлүг болуп эсептелген тил маселесине кайрылсак, хыйлуңжяңдык кыргыздар эски кыргыз тилинде сүйлөгөн кыргыздар экенин тартынбай туруп айта алабыз. 2006-жылдагы маалыматка ылайык, ошол учурда кыргыз тилин сүйлөй алгандардын саны 22 адам болгон. Бул Хэйлунцзян кыргыздарынын жалпы санынын 1,49%ын гана түзөт [8]. Алардын орточо жашы 50нүн үстүндө. Ар кандай шартка жараша, бул сан улам кыскарып, 2020-жыга келгенде бул жерде кыргыз тилин улам-улам эстеп отуруп сүйлөй алган бир гана байбиче калгандыгы белгилүү. Ал 2020-жылдын декабрь айында Хэйлунцзян кыргыздарында илимий иликтөө иш сапарында болгон. Хэйлунцзян кыргыздарынын тилдик өзгөчөлүгү, анын ичинде фонетикалык, лексикалык, грамматикалык жана синтаксистик бөтөнчөлүктөрү Теңир-Тоо кыргыздарынан айырмаланып тургандыгын канчалаган окумуштуулар өз изилдөөлөрүндө көргөзүшкөн [9].

Хэйлунцзян кыргыздары учурда өздөрүнүн улуттук таанып-билүүсү ар кандай. Бул боюнча атайын тарыхый-этнографиялык жана антропологиялык, социологиялык иликтөөлөрдү жүргүзүү менен бир далилденген пикир айтууга мүмкүн. Бирок, хыйлуңжяң кыргыздары эзелтен байырлап келген Чижазы кыштагында улуттук аң-чезимдерин эстете турган материалдык эстеликтер кенен орун алган [10]. Алып айтсак, ал жакта Кыргыз улуттук этнографиялык комплекси, Манас паркы, Манас маданий коридору, Хэйлунцзян кыргыздарынын чыгышка көчүү эстелиги, Хыйлуңжяң кыргыздарынын ханы Бөкөйдүн эстелиги ж.б.у.с. абдан көп маданий эстеликтерди көрүүгө болот [11]. Бул маданий эстеликтер өкмөттүн колдоосу көмөктүү каражат бөлүнүп, абдан жакшы жайгаштырылган. Алардын арасында «Манас» эпосуна катыштуу материалдык эстеликтер канааттандыруу деңгээлде деп айтууга болот. «Манас» эпосунун Ж.Мамай вариантынын негизиндеги сюжеттердин кытай тилиндеги котормосу, аларга катыштуу дубал

сүрөттөрү, элестер абдан жакшы деңгээлде жайгаштырылган. Ошону менен катар Манас жана анын 7 муунунун колодон жасалган эстеликтери да бул жакта өзгөчөлөнүп турат [12]. Мына ушундай коюу маданий атмосферасы менен кыргыздар байырлаган бул кыштак Хэйлунцзян провинциясындагы 100 мыкты локалдык жайдын бири деп бааланган [10].

Хэйлунцзян кыргыздары байыртан бери кыргыздар мекендеп келген Ала-Тоодон бир топ алыста, күн чыгыштагы манжуриянын (КЭР) аймагында жашап, кыргыздын улуттук маданий, руханий чөйрөсүнөн бир топ алыста экенине карабастан, өздөрүнүн улуттук таанып-билүүсү салыштырмалуу түрдө жакшы деп айтсак болот. Алар ири өлкө Кытайдын ичиндеги этностук азчылык катары мезгил менен жарышып, доордон өз энчисин талашууда. Хэйлунцзян кыргыздарынын тарыхына кайрылганда, манжуча булактардагы маалыматтарга таянуу менен дагы жаңы илимий ачылыштар чыгат деп үмүттөнүп турабыз. Анткени, алар жөнүндөгү эң чоң илимий ачылыштардын бири да ошол манжу булактарына таянуу менен иш жүзүн ашкан. Аны кытайлык окумуштуу Ву Юанфьң иш жүзүнө ашырган эле. Хэйлунцзян кыргыздарынын тарыхы жалпы кыргыз тарыхынын бир үзүмү. Хэйлунцзян кыргыздары заманбап кыргыз таануунун да, түркологиянын кечиктирилгис темаларынын бири. Тилекке каршы, ар кандай себептер менен бул тармакка татыктуу көңүл бурулбай келет. Алардын тарыхын, тилин, салт-санаасын, этнографиясын, фолькорун изилдөө жалпы кыргыз таанууга жана түркологияга айрым ачылыштарды алып келет деген терең ишенимиз бар.

Колдонулган адабияттар

1. Ху Чженьхуа. Хэйлунцзян провинциясындагы Фуъю уездинин кыргыздары. Борбордук улуттар университетинин улуттар адабиятын жана өнөр чеберчилигин изилдөө институту, 1981, январь. – URL: <https://kmborboru.su/wp-content/uploads/2011/03/HuZhenhua.doc>
2. 檀原正人：访柯尔克孜族,《北方圈》. 1945年5月号。[Masato Naraхара. Кыргыздар менен интервью, «Түндүк тегерек», 1945.]
3. 檀原正人著, 敖乐奇译：《访柯尔克孜族》,《黑龙江民族丛刊》. 1986年第2期。[Masato Naхара. Кыргыздарга интервью. "Хэйлунцзян этникалык сериясы" / Которгон Ао Леки, 1986.]
4. 吴元丰：《柯尔克孜族东迁黑龙江历史研究评述》，《黑龙江民族丛刊》2010年第6期, 74-78页。[Бу Юанфэн: Киргиз элинин Хэйлунцзянга чыгышты көздөй миграциясы боюнча тарыхый изилдөөгө сереп салуу. "Хэйлунцзян этникалык сериясы", 6-сан, 2010, 74-78-беттер.]
5. 杨志军, 于学斌: 嫩江流域柯尔克孜族源考, 刊载于 黑龙江民族丛刊1992年第3期。[Ян Чжицзюнь, Юй Сюэбин. Ненцзян дарыясынын бассейниндеги кыргыз улутунун келип чыгышын изилдөө. «Хэйлунцзян этникалык сериясы», 1992, №3.]
6. У Жан Жу. Причины появления хэйлунцзянских кыргызов. – Харбин: Харбинские издательства, 2003, с.12. (на китайском языке)
7. 陈文龙：《感恩各族相助，共筑美好家园——记富裕县第十六届柯尔克孜族东迁节》，2024-08-10 (来源 [Чен Вэнлун. Бардык этникалык топторго бири-бирине жардам берип, чогуу кооз үй куруп жаткандыктары үчүн рахмат: Фую округундагы 16-чыгыш Киргиз миграция фестивалынын рекорду, 2024-08-10]. – URL: https://www.sohu.com/a/799946123_350855)
8. 胡振华.有关黑龙江省柯尔克孜族的部分语言材料[J].民族语文,1996(05):70-80 [Ху Чжэнхуа. Хэйлунцзян провинциясындагы кыргыз эли жөнүндө кээ бир тилдик материалдар, 1996(05): 70-80.]
9. 胡振华.黑龙江富裕县的柯尔克孜族及其语言特点[J].中央民族学院学报, 1983(02): 65-69 ; [Ху Чжэнхуа. Фую округундагы кыргыз эли жана алардын тилдик өзгөчөлүктөрү, Хэйлунцзян].
10. 吴占柱.黑龙江省柯尔克孜语处于濒危状态[J].黑龙江民族丛刊, 2007(03):136-150; [Бу Чжанжу. Хэйлунцзян провинциясындагы кыргыз тили жоголуп бара жаткан абалда, 2007(03): 136-150.]
11. 张泰湘, А·А·肖玛耶夫, С·Г·斯柯别列夫.来自叶尼塞河畔的黑龙江省富裕县的柯尔克孜族[J].黑龙江民族丛刊,1991(01):55-59。[Чжан Тайсян, Шомаев А.А., Скобелев С.Г. Енисей дарыясынын жээгиндеги Хэйлунцзян провинциясынан келген кыргыздар [J], 1991(01): 55-59.]
12. Абдалиева Г. Хейлунжандагы Фу-йу кыргыздары (21 мая, 2018 г.). – URL: <https://esimde.org/archives/290>

Рецензент: т.и.к., доцент Арзыбаев Т.К.